

УДК 37.01

**КАТЕГОРІЯ «СЕРЕДОВИЩЕ» ТА МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ ПІДХІД
У ПРЕДСТАВЛЕННІ МОДЕЛЕЙ СЕРЕДОВИЩА**

Ярошинська Олена Олександрівна,

кандидат педагогічних наук, доцент

Уманський державний педагогічний університет

імені Павла Тичини, м. Умань

Постановка проблеми. В умовах модернізації системи вищої освіти, трансформації векторів її розвитку, актуальною залишається проблема підготовки фахівців, зокрема педагогічної галузі, адже саме вони у майбутньому будуть виконувати поставлені сьогодні завдання щодо формування готовності майбутніх поколінь до життя. Оскільки, формування компетентного вчителя відбувається в умовах освітнього середовища, викладачам, що здійснюють його проектування необхідно володіти знаннями щодо сутності категорії «середовище» та особливостей змісту взаємодії особистості з середовищем, що по різному інтерпретується в моделях середовища, які пропонує сучасна наукова думка.

Аналіз досліджень і публікацій. Аналіз літератури дав можливість стверджувати, що на теперішній час у наукових працях вітчизняних та зарубіжних авторів висвітлено теоретичні концепції, дефініції поняття «середовище» (Баркер Р., Глазичьов В. Л., Гібсон Дж., Каплун С. І., Мануйлов Ю. С., Маркович Д. Ж., Тен І.А., Черноушек М., Хайдмет М. та ін.), здійснюються наукові розробки даної категорії у різних галузях знань.

Метою даної статті є дослідження категорії «середовище» на основі міждисциплінарного підходу та розкриття змісту ідей представників різних концепцій середовища. Міждисциплінарний підхід до дослідження терміну «середовище» зумовлений перш за все тим, що дане поняття пройшло трансформацію зі сфери біології та екології в понятійну сферу філософії, психології і педагогіки. І сьогодні широко використовується у різних галузях

знань, зокрема педагогічній теорії і практиці.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наукових джерел показав, що вперше категорія «середовище» (фр. Milieu) у науковий обсяг була введена в філософію і психологію французьким психологом, філософом-позитивістом Іполітом Адольфом Теном. Родоначальник культурно-історичної школи у мистецтвознавстві та психології І. А. Тен дотримувався припущення про першочергове значення у розвитку народів та народностей їх географічного положення та природних умов. Він також досліджував роль середовища (психологічного, духовного, культурного, соціального оточення) у розвитку здібностей учнів. При цьому ставлячи на перший план відношення середовища – здібність, І. А. Тен обґрунтовує теорію середовища, яка визначає особистість залежною від оточуючого його світу.

У загальному значенні «середовище» розуміється як оточення. Широкого вжитку набули сьогодні поняття «людське середовище», «оточуюче середовище», «середовище життєдіяльності» та ін., кожне з цих понять має свій зміст та значення, та водночас розкриває різноаспектність тлумачення досліджуваного терміну.

Так, під «оточуючим середовищем» розуміють як сферу перебування і виробничої діяльності людства, природний та матеріальний світ створений людиною. Оточуюче середовище охоплює комплекс природних (фізичних, хімічних, біологічних) та соціальних факторів, які прямо чи опосередковано, миттєво чи довготривало можуть впливати на життя та діяльність людини.

В соціологічній літературі широко використовується визначення терміну «середовище» дане югославським соціологом Д. Ж. Марковичем, середовище інтерпретується як «сукупність умов та впливів в одному оточенні та їх розвиток» [5, с. 15]. Це визначення допомагає розкрити основні елементи середовища тобто оточення, умови, впливи, взаємозв'язок умов та впливів, зміни в оточенні, що виникають як наслідок взаємозв'язку умов та впливів.

Д. Ж. Маркович також зазначає, що соціальна (суспільна) поведінка виникає як наслідок того, що одна особистість виступає для іншої як частина її

середовища. Саме тому, важливо вивчати соціальне середовище та поведінку особистості, а також вплив поведінки особистості на соціальне середовище.

Чеський дослідник М. Черноушек також відзначає, що середовище впливає на людину не тільки своєю фізичною структурою. У ньому перебувають і інші індивіди, які також піддаються впливам. Оточуюче середовище, на думку дослідника, особливо, штучно створене людиною завжди має соціальні параметри. Об'єктивно середовище існує як єдине ціле, що включає і те, що створено природою і людиною, і самих людей [8, с. 110].

У зв'язку з цим М. Черноушек виділяє сім особливостей сприйняття оточуючого середовища як єдиного цілого:

1. Середовище не має визначених, чітко фіксованих меж у часі та просторі. Життєвий простір є таке ціле, яке знаходить значення тільки у зв'язку з діяльністю людини. Вона ж встановлює його кордони, тому вони не є незмінними, такими їх сприймає лише індивід.

2. Середовище впливає на всі органи чуття і інформацію ми отримуємо із сполучення даних усіх органів. Якими б фізичними характеристиками оточуюче середовище не володіло, воно завжди впливає на людину як ціле. Імпульси, які сприймає людина, не бувають ізольованими. Сприйняття оточуючого середовища не є лише сумою частин, воно над сумарно. Наприклад, не можливо сприймати середовище лише оптично, оскільки зоровий орган функціонує у повній взаємодії з усіма іншими органами чуттів, якими володіє людина.

3. Середовище дає не лише головну, але й периферійну інформацію. Визначення центр – периферія відноситься не тільки до сприйняття середовища, але й до організації простору: середина та околиця, цент і периферія. Людина сприймає простір навколо себе, оточуюче її середовище егоцентрично. В соціальному та культурному відношенні географічний простір сприймається етноцентрично і структурується з протиставленням батьківщина – чужина. З цієї точки зору, в центрі дії виявляється Я, що створює навколо себе уявні поля, з допомогою яких оцінюється оточуюче середовище. Центр

має найбільшу цінність, а об'єкти найбільш віддаленні, периферійні, мають меншу цінність.

4. Середовище містить завжди більше інформації, ніж ми здатні свідомо зареєструвати та зрозуміти. Поряд з свідомим існує підсвідоме сприйняття або сублімоване, яке часто зв'язане з уже відомим для індивіда середовищем. Це пояснюється біологічно, оскільки перенасичення імпульсами для організму є шкідливим.

5. Середовище сприймається у тісному зв'язку з практичною діяльністю; сприйняття пов'язане з дією і навпаки. В середовищі в цілому індивідом завжди керує система зворотного зв'язку. Щоб зрозуміти відношення між індивідом сприймаючим та індивідом діючим, ми повинні розглядати організм у постійній взаємодії зі структурою даного середовища. А середовище грає подвійну роль: по-перше виступає джерелом інформації, що дозволяє передбачити можливі наслідки альтернативних способів дій; по-друге, є ареною, на якій відбувається діяльність людини. Таким чином, сприйняття середовища обов'язково і діалектично пов'язане з діями в цьому середовищі.

6. Будь-яке середовище поряд з фізичними і хімічними особливостями володіє психологічними і соціальними значеннями, оскільки дії людей, що залишили сліди в структурі середовища, соціально детерміновані. Важко представити середовище, яке передавало б своїми символами певну систему наказів про способи дії. Форми дій, що визначаються середовищем, закодовані у людській пам'яті. Символічні значення середовища передають нам мотиваційну інформацію, яка регулює наші дії, що в кінцевому результаті, є інтегральним елементом сприйняття оточуючого середовища як цілого.

7. Оточуюче середовище впливає як єдине ціле [8, с. 57–58].

Проаналізувавши особливості сприйняття оточуючого середовища як єдиного цілого, М. Черноушек робить висновок, що оптимальним середовищем є таке середовище, яке можна в певній мірі змінювати відповідно до потреб суб'єкта. Середовище повинно бути відкритою, а не закритою системою. В той же час простір, в якому відбуваються різноманітні дії, повинен не тільки

впливати на суб'єкта, але й сам піддаватися впливам. Тобто, фізичній організації створеного людиною середовища повинні бути притаманні як зміни, так і стабільність.

Взаємодія людини і природного, соціального середовища є предметом також дослідження психології, зокрема, її напряму – психологія середовища. Як наукова дисципліна вона зароджується в 60-ті роки ХХ століття, значний внесок у її розвиток зробили американські психологи В. Іттelson, Х. Прошанські, Л. Рівлін, Дж. Вінкель, С. Мільграм та інші.

Витоки актуальності дослідження психологами середовища були закладені в радянські часи ще Л. С. Виготським, який вважав, що людина «виступає у спілкуванні з природою не інакше як через середовище, і в залежності від цього середовища стає важливим фактором, який визначає і встановлює поведінку людини» [1, с. 12]. Середовище розуміється ним як культурно-історична реальність, що інтегрує у собі весь попередній досвід розвитку суспільства і складається із предметів, які мають для людини певне значення. Л. С. Виготський дотримувався позиції, згідно якої розвиток особистості повинен проходити як «проведення соціальної перебудови біологічних форм поведінки», а педагогічна психологія повинна будуватися на «біологічній» основі [1, с. 6].

Л. С. Виготський описуючи процеси впливу оточуючого середовища на розвиток дитини, вказував лише на видимість єдиного середовища, що існує в реальній дійсності. Він представляв середовище у вигляді більш менш самостійних та ізольованих один від одного частин, які мають можливість впливати на людину. Крім того, вчений ототожнював у значенні терміни «середовище» та «соціальне середовище», пояснюючи це тим фактом, що навіть у тому випадку, коли середовище виступає суто природним, все одно в його відношенні до людини є визначаючі соціальні моменти [1, с. 56].

Ідеї Л. С. Виготського знайшли розвиток і трансформацію у працях О. М. Леонтьєва. Ввівши категорію предметної діяльності психолог розглядає середовище відносно певного суб'єкта, при цьому наголошуючи, що дієвим

воно може бути в контексті діяльності: «...відношення людини до середовища визначається кожного разу не середовищем і не абстрактними властивостями особистості, а саме змістом його діяльності, рівнем його розвитку... суб'єкт поза його діяльністю щодо діяльності, до його «середовища» є така ж абстракція, як і середовище поза його відношення до суб'єкта» [3, с. 12]. Отже, середовище в теорії діяльності О. М. Леонт'єва стає зрозумілим з точки зору його структури, також в його дослідженнях з'явився могутній засіб вивчення процесу взаємодії людини з середовищем – діяльність.

Згідно з Ю. С. Мануйловим в сфері гуманітарного знання склалися певні моделі середовища, в яких по-різному трактуються функції та його зміст. Автор їх умовно називає «молекулярною» та «факторною» [4, с.68]. «Молекулярна» модель об'єднує чотири різних концепції середовища – це ідеї В. Л. Глазичьова, Мажі Хайдметса, Дж. Гібсона, Р. Баркера.

Так, В. Л.Глазичьов – представник середовищного руху в архітектурі, аналізував середовище через поняття «місце», яке він називав «молекулою середовища». Місце В. Л. Глазичьовим порівнюється з чимось особливим, неповторним, унікальним та індивідуальним. Автор обґрунтовує, що місце – це люди, це ситуація взаємодії людей в певному предметно-просторовому середовищі.

На думку Ю. С. Мануйлова, другу «молекулярну» концепцію середовища представляє Маті Хайдметс – професор Талінського педагогічного інституту, відомий дослідник середовища. Згідно ідей М. Хайдметса, під середовищем ми повинні розуміти ту частину оточуючого світу з якою суб'єкт взаємодіє прямим чи опосередкованим чином, у відкритій або латентній формі [7, с. 61]. Автор розділяє поняття «світ» та «середовище», зазначаючи, що середовище виокремлюється із оточуючого світу «засобом» взаємодії та вважає його категорією відносною.

Згідно М. Хайдметсу, вважати, що існує лише одне середовище є некоректним. На його думку, існує один світ з безліччю різних середовищ, які розрізняються за своїми об'єктивними характеристиками та способами зв'язку

з суб'єктами або з системою. На його думку, класифікація середовища може бути зовнішньою та внутрішньою. Внутрішня диференціація повинна виходити зі самого середовища (засоби, характер його елементів), саме тому, автор ділить середовище на фізичне, соціальне та духовне. При чому, автор зазначає, що виокремленні середовища не існують окремо одне від одного та жодне з них не утворює замкнутої системи.

М. Хайдеггер у своїх поглядах дотримується відомого методологічного підходу до середовища як до зовнішньої по відношенню до суб'єкту реальності, яка дана індивіду в його суб'єктивному досвіді. Одиницями середовища учений вважає «місце діяльності» та «сферу впливу» окремих груп та індивідів.

Третьою «молекулярною» моделлю середовища є концепція Дж. Гібсона з Корнельського університету США. Як психолог та еколог він вважає, що світ, який ми спостерігаємо, складається з речей, середовища і поверхні. Середовище, на його думку, не є простором, оскільки точки простору ідентичні один одному і позбавлені будь-якої унікальності [2, с. 46], а складається з місць. Різні місця в середовищі пропонують різні можливості.

Термін «можливості» він вводить не випадково, ним він замінює термін «стимул», який широко використовувався у біхевіоризмі. Середовище, на думку Дж. Гібсона, презентує різні можливості для складних взаємодій: ігрових, батьківських, бойових, кооперативних, а також пов'язаних з процесом спілкування тощо. Підростаючи особистість знайомиться зі своїм середовищем існування, при цьому осягаючи реальність.

Також, до «молекулярної» моделі середовища віднесено концепцію американського психолога, основоположника екологічної психології Роджера Баркера. Подібно до Дж. Гібсона він вважав стимул не досить вдалим терміном для пояснення людської поведінки, доводячи, що вона в більшій мірі залежить від об'єктивної ситуації. Таку стійку ситуацію, яка існує за своїми внутрішніми законами відносно незалежно від оточення, він назвав місцем поведінки [39, с. 162].

Центральне поняття середовища – «місце поведінки», на думку

Р. Баркера, функціонує за своїми законами. До закономірностей функціонування місця поведінки він відносив наявність до них програм, під якими розумів – опис специфічної послідовності дій (взаємодій) людей, оточення, наказів для певних дій в даному місці поведінки, наприклад, не курити, виражати повагу і т. д. Також, до закономірностей існування місць поведінки Р. Баркер відносить те, що вони представляють собою саморегулюючі екосистеми, які спрямовані на самозбереження. При проведенні досліджень ним було виявлено велику кількість місць поведінки, всі вони були згруповані у 220 генотипів, що відрізняються один від одного на функціональній ознаці «признаку», зокрема 12 основних публічних і приватних генотипів: дитячі, релігійні, добровільні, сімейні, жіночі, чоловічі, тільки для дорослих, керівні, комерційні, академічні і позаурочні місця поведінки в початковій середній школі.

На відміну від «молекулярної» моделі «факторні» розглядають середовище як умови, сукупність умов, сукупність компонентів, що виступають стимулами, подразниками, агентами впливу на людину.

Водночас середовище, як факторне оточення людини, автори розглядають по різному. Вище згадуваний Д. Ж. Маркович вважає, що «природне середовище складає сукупність природних факторів: вода, вітер, земля, рослинний і тваринний світ. Штучне середовище – це те, яке створила людина.... Це середовище складають переважно продукти людської діяльності...» [5, с. 5–16].

Відомий гігієніст С. І. Каплун фізичне середовище ототожнює з факторами, що безумовно та умовно рефлекторно впливають на людину, наприклад, метеорологічні умови: температура, теплове випромінювання, вологість, барометричний тиск, вібрація тощо. Біологічні фактори – фактори пов'язані з санітарними порушеннями: недоліки об'єму території, дефекти стомлення, освітлення, організації і утримання робочих місць, умови роботи на відкритому повітрі.

В основі факторних моделей середовища в більшості покладено теорії

середовищної детермінації. Наприклад, теорія географічної детермінації (вплив гір, рік, лісів, природних та погодних умов на характер зайнятості, господарської діяльності тощо); теорія економічного детермінізму (вплив економічних умов життя на поведінку людини). Соціологічні дослідження також обґрунтовують нові каузальні залежності людської поведінки від суспільної організації, діяльності інститутів і спільностей з їх побутом і звичаями. Так, Е. Дюркгейм встановив залежність поведінки людини від щільності населення, наявності шляхів зв'язку тощо. Досліджено соціально-психологічні аспекти впливу фактора щільності, зокрема відповідно до середовища життєдіяльності (А. Баум, І. Лінгерн, Д. Дейвіл та ін.); встановлено зв'язок між феноменом персоналізації середовища і самостійності, здатність приймати власні рішення, активністю, також залежність рівня урбанізації середовища та таких характеристик способу життя як мобільність, глибина, кількість контактів (М. Черноушек). Існує значна кількість досліджень, які розкривають каузальні залежності результатів самоіндефікації і соціального просування від характеристик мовного середовища (Б. Бернстайн, М. Грайффенхаген, М. Хартиг, У. Аммон). Сучасні теорії інформаційного та технологічного детермінізму розкривають вплив засобів масової інформації. Так, М. Маклюен обґрунтував вплив техногенних факторів на схеми соціальної взаємозалежності, а також на різні аспекти особистого життя.

На думку, Ю. С. Мануйлова, вищеперераховані теорії середовищної детермінації не вичерпують усіх факторів зовнішньої обумовленості поведінки і створення людини, оскільки їх кількість нескінченна [4, с. 76]. Проте їх аналіз дав можливість зробити висновок, про їх важливість для педагогічної теорії та практики.

Висновки. Отже, молекулярна модель середовища, спирається на просторову уяву та дозволяє побачити структуроване середовище в цілому та представляє його у вигляді сукупності місць поведінки, де кожний має вибір її можливостей та форм. З точки зору факторної моделі, середовище є цілісною системою умов, що впливають на поведінку та свідомість індивідів. Дані теорії

дають можливість враховувати та використовувати приховані моменти, що не є атрибутом одного місця, непостійні у часі та розмиті в просторі середовища. Результати отримані у рамках факторної моделі: середовище впливає на всі органи чуття і інформацію про нього ми отримуємо із спільних даних одержаних від них; середовище містить більше інформації, ніж люди можуть усвідомити; від середовища разом з основною інформацією ми отримуємо периферійну.

Подальшого розроблення потребує дослідження категорії «освітнє середовище», виокремлення основних його характеристик, що проектується у процесі професійної підготовки майбутніх учителів.

Резюме. У статті досліджено сутність категорії «середовище» на основі міждисциплінарного підходу. Розкрито основні ідеї представників різних концепцій середовища. Представлено авторів та ключові погляди науковців, що віднесені до молекулярної та факторної моделей середовища. Узагальнено їх трактування функцій, змісту середовища та особливостей впливу на особистість у процесі взаємодії.

Ключові слова: середовище, особистість, концепції середовища, молекулярна модель середовища, факторна модель середовища.

Резюме. В статье исследовано содержание категории «среда» на основе междисциплинарного подхода. Раскрыты основные идеи представителей различных концепций среды. Представлены авторы и ключевые взгляды ученых, которые отнесены к молекулярной и факторной моделей среды. Обобщенно их трактовку функций, содержания среды и особенностей влияния на личность в процессе взаимодействия.

Ключевые слова: среда, личность, концепции среды, молекулярная модель среды, факторная модель среды.

Summary. The essence of the category “environment” is studied on the basis of interdisciplinary approach. The main ideas of the representatives of different scientific theories of environment are described. The authors and key approaches

characteristic of the conceptions of molecular and factor models of environment are presented. Their interpretation of functions, environment content and the peculiarities of the influence on the personality in the process of interaction is done.

Key words: environment, personality, conceptions of environment, molecular model of environment, factor model of environment.

Література

1. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Под ред. В. В. Давыдова / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1991. – 480 с.
2. Гибсон Дж. Экологический подход к зрительному восприятию Пер. с англ. / Дж. Гибсон /Общ. ред. и вступ. сл. А. Л. Логвиненко. – М. : Прогресс, 1988.– 365 с.
3. Леонтьев А. Н. Деятельность, сознание, личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
4. Мануйлов Ю. С. Средовой поход в воспитании: дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01 / Юрий Степанович Мануйлов. – М., 1997. – 193 с.
5. Маркович Д. Ж. Социальная экология : кн. для учителя. Пер. с серб.-хорв. – М. : Просвещение, 1991. – 176 с.
6. Раудсепп М. Среда как место для поведения (школа экологической психологии Роджера Баркера) / М. Раудсепп //Человек в социальной и физической среде. Под ред. Х. Лийметса, Т. Нийта, М. Хейдметса. – Таллин, 1983. – С. 143–165.
7. Хейдметс М. Субъект, среда и границы между ними / Мати Хайдметс // Психология и архитектура : тезисы конференции в Лохусалу (ЭССР) (25–27 января 1983 г.) / Под ред. Т. Ниита, М. Хейдместа, Ю. Круусвала. – Таллин, 1983. – С. 61–63.
8. Черноушек М. Психология жизненной среды / Михал Черноушек / Пер. с чеш. И. И. Попа. – М. : Мысль, 1989. – 174, [2] с. – (Человечество на пороге XXI века). – ISBN 5-244-00305-4.